

Розділ II. Проблеми, стан і перспективи інтеграційних процесів на Близькому та Середньому Сході

2.1. Проблеми та тенденції розвитку інтеграційних процесів у регіоні Перської затоки в умовах сучасних геополітичних змін

Арабські країни Перської затоки протягом останніх двох десятиліть впевнено посіли місце локомотиву розвитку та трансформаційних змін серед арабських держав. Відтак їхні нові стратегічні орієнтири значною мірою визначають поступ усіх арабських країн, той новий арабський порядок, який інтенсивно формується останнім часом під впливом низки внутрішніх та зовнішніх чинників.*

Слід зазначити, що у порівнянні з достатньо вагомих масивом вітчизняної наукової літератури з близькосхідної тематики, доводиться констатувати недостатню увагу вітчизняної історичної та сходознавчої науки до питань дослідження інтеграційних процесів у регіоні арабської частини Перської затоки, передусім у форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). Серед розробок вітчизняних дослідників слід зазначити наукові праці М.А. Субха, який у 2015 р. захистив кандидатську дисертацію з питань трансформаційних процесів в країнах РСАДПЗ (Див. Субх М.А. Трансформаційні процеси в країнах Ради співробітництва арабських держав Перської затоки в умовах глобалізації (2001 - 2010 рр.): автореф. дис....канд. істор. наук: 07.00.02. Київ, 2015), а також його розділ у навчальному посібнику Дипломатичної академії України (Див. Субх М.А. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: інтеграція на тлі суперечностей. *Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем* / М.А. Кулінич, Н.О. Татаренко, В. Г. Ціватий, Л.Д. Чекаленко та ін. / За концепцією та наук. ред. Л.Д. Чекаленко. Київ: Дипломатична академія України, 2013. С. 439 - 450). У цих двох роботах зроблена спроба виокремлення головних особливостей арабської інтеграційної моделі, проаналізовані об'єктивні та

суб'єктивні чинники, які протягом тривалого часу гальмують розвиток інтеграційних процесів у рамках РСАДПЗ.

В статтях В.О. Шведа розглядаються історичні передумови створення РСАДПЗ, виокремлюються основні етапи розвитку, визначається роль катарської кризи як найбільшої небезпеки для майбутнього цього об'єднання (Швед В.О. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: історичний розвиток у контексті сучасної катарської кризи. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2018. № 1 (5). С. 167 - 182), а також досліджується вплив геополітичних змін у Близькосхідному регіоні на початку ХХІ ст. на перебіг інтеграційних процесів у РСАДПЗ (Див. Швед В.О. Арабські країни Перської затоки у системі геополітичних змін початку ХХІ ст. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2019. № 1 (7). С. 73 - 86).

Серед російських сходознавців варто зазначити наукові праці таких провідних арабістів як Г.Г. Косач та О.С. Мелкумян. У своїх дослідженнях вони охарактеризували інтеграційні процеси у форматі РСАДПЗ як воєнно-політичної організації (Див. Косач Г.Г., Мелкумян Е.С. Совет сотрудничества арабских государств Залива как региональная военно-политическая организация. *Вестник московского университета. Сер. 25. Международные отношения и мировая политика*. 2012. № 4. С. 39 - 69), а також проаналізували перспективи подальшого поглиблення інтеграційних процесів у цьому форматі (Див. Мелкумян Е.С. Совет сотрудничества арабских государств Залива: история, ключевые достижения и перспективы развития. *Вестник московского университета. Сер. 25. Международные отношения и мировая политика*. 2019. № 1. С. 108 - 137).

Зазначені процеси активно досліджуються у провідних наукових та науково-аналітичних інституціях США, зокрема у Фонді Карнегі за міжнародний мир (Carnegie Endowment for International Peace), Вашингтонському інституті близькосхідної політики (Washington Institute for Near East Policy), Інституті Брукінгса (Brookings Institution), наукові та аналітичні розробки яких визначають спрямованість та концептуальний підхід сучасної американської історіографії. У

Фонді Карнегі за міжнародний мир цю тему розробляють такі дослідники, як М. Лінч, Р. Соколскі, А.Д. Міллер, М. Муашер та ін. Вашингтонський інститут близькосхідної політики представлений науковою продукцією відділу з вивчення регіону Перської затоки та енергетичних проблем. В Інституті Брукінгса діє центр Близькосхідної політики (Center for Middle East Policy), у якому провідну роль відіграють такі колишні досвідчені дипломати, як М. Індик, Н. Сакс, Т. Гофман та ін. Активну роботу здійснює Вашингтонський інститут вивчення країн Перської затоки, більшість колективу якого складають науковці арабського походження.

Із західних дослідників також необхідно зазначити наукову розвідку К. Коутса-Ульріхсена, провідного фахівця Інституту Бейкера при університеті Райса, у якій він досліджує роль глобальних програм трансформації арабських монархій протягом останнього часу, які стали фундаментом інтеграційних процесів в рамках РСАДПЗ на сучасному етапі (Див. К. Coates Ulrichsen. Economic Diversification Plan: Challenges and Prospects for Gulf Policymakers. *The Arab Gulf States Institute in Washington*. September 26, 2016. URL: https://agsiw.org/wp-content/uploads/2016/09/Ulrichsen_ONLINE-3.pdf). У праці президента Інституту Близького Сходу (Вашингтон, США) П. Салема аналізуються геополітичні зміни на Близькому Сході, які значно вплинули на характер інтеграційних процесів у країнах-членах РСАДПЗ (Див. Salem P. Thinking Arab Futures. *The Cairo Review of Global Affairs*. Spring 2019. 21 p.).

Наукова доповідь Нова геополітика Близького Сходу: американська роль у регіоні, що змінюється, Інституту Брукінгса, до підготовки якої було залучено низку провідних американських фахівців, аналізує зовнішні та внутрішні чинники, які дозволили РСАДПЗ перетворитися на локомотив арабського поступу (Див. The new geopolitics of the Middle East: America's role in a changing region. A Brookings interview. Washington. Brookings edu. 2019. 35 p. URL: <https://economic-diversification-plans-challenges-and-prospects-for-gulf-policymakers/>).

Історіографічний огляд представленої наукової проблеми дозволяє зробити

висновок, що важливі аспекти розвитку інтеграційних процесів у форматі РСАДПЗ на сьогодні недостатньо вивчені, серед них: особливості останнього етапу інтеграції, що пов'язані з початком здійснення широкомасштабних реформ, політика зближення між провідними країнами об'єднання та Ізраїлем, уроки катарської кризи тощо.

Аналіз української історіографії засвідчує, що останнім часом її здобутки значно відстають від потреб у науково-аналітичному супроводженні зовнішньополітичного курсу України на Близькому Сході, зокрема у регіоні Перської затоки. Водночас у посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2018 році» підкреслювалося, що формування нового наповнення зовнішньої політики України передбачає поєднання євроатлантичного вектору з послідовною реалізацією власних національних інтересів щодо розбудови широкомасштабної співпраці з країнами Близького Сходу [5, С. 399]. Про актуальність цього питання свідчать й наукові статті українських вчених-арабістів, у тому числі В. Шведа та С. Гуцала, в яких аналізуються окремі проблеми сучасного історичного поступу арабських країн Перської затоки [6, 7].

Мета даного дослідження - осмислити та узагальнити основні результати інтеграційних процесів в арабських країнах Перської затоки на початку ХХІ ст. у контексті тих змін, що відбулися у геополітичному балансі сил на глобальному та регіональному рівнях, та сформулювати на основі такого аналізу рекомендації, які можуть бути використані у зовнішньополітичній діяльності нашої держави у цьому регіоні.

Більшість арабських країн становлять аравійські монархії, які об'єднались у 1981 р. в інтеграційну структуру - Раду співробітництва арабських держав Перської затоки, яка впродовж майже чотирьох десятиліть є найуспішнішою структурою на теренах арабського світу.** Виникнення РСАДПЗ стало результатом внутрішніх регіональних та міжнародних процесів 70-80-х рр. ХХ ст., що не лише створили необхідні об'єктивні умови для появи такого інтеграційного об'єднання на просторі Аравійського півострова, але й визначили

його головні особливості та ступінь міцності. Створення структури обумовлювалося не лише потребами економічного, соціального та гуманітарного розвитку, а й серйозними безпековими, військово-політичними та геостратегічними викликами, які постали перед арабськими монархіями наприкінці 1970-х рр.

У лютому 1979 р. в Ірані перемогла антишахська революція, після якої в країні було встановлено необмежений теократичний режим, який під гаслами ісламської революції розпочав активну експансіоністську політику в регіоні [8]. Буквально через декілька місяців після перемоги революції 1979 р. в Ірані розпочалася ірансько-іракська війна. Ці дві події відіграли надзвичайно важливу роль у якнайшвидшому створенні інтеграційного об'єднання арабських монархій, яке одразу ж почало набувати ознак військово-політичного об'єднання [9].

На трансформаційні процеси у Близькосхідному регіоні на початку XXI ст. найбільш суттєво вплинули дві події - інтервенція США до Іраку 2003 р. та революції арабської весни 2010-2011 рр. Вони визначили спрямованість змін у геополітичному та геостратегічному балансі сил у регіоні. Американська інтервенція до Іраку одним із своїх найбільш негативних та деструктивних наслідків для подальшого розвитку Близькосхідного регіону мала різку зміну геополітичного балансу сил на користь шіїтського чинника і посилила Іран. Він почав розбудовувати достатньо сильну коаліцію, так звану вісь супротиву, до якої приєднувалися один за одним шіїтське військово-політичне угруповання в Лівані - Хезболла, під його контроль згодом перейшов ХАМАС, який встановив, починаючи з 2005 р., свою диктатуру у секторі Газа, а в подальшому до цієї вісі приєднався режим Б. Асада в Сирії, хусити в Ємені тощо.

У жовтні 2018 р. американський президент Д. Трамп охарактеризував інтервенцією США в Ірак як одну з найстрашніших помилок в американській історії, яка коштувала більше 7 трлн дол. збиткових витрат, мільйони жертв з числа місцевого населення близькосхідних країн та громадян США [10].

Одним із найважливіших наслідків арабської весни в історичному

розвитку арабського світу стало достатньо серйозне зниження ваги таких традиційних регіональних центрів сили, як Багдад, Каїр та Дамаск. Вакуум, що утворився, був заповнений аравійськими монархіями Перської затоки, які виявили енергійність та рішучість. Спираючись на свої колосальні фінансові резерви, відносну внутрішню стабільність та нову динамічну генерацію політиків, вони достатньо швидко здобули безпрецедентний вплив в арабському світі. Лідерами цієї групи арабських країн Перської затоки стали Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, які згодом сформували та запропонували бачення свого власного майбутнього та регіону в цілому [11].

Як зазначається в аналітичному комплексному інтерв'ю «Нова геополітика Близького Сходу: роль Америки у змінах, що відбуваються в регіоні», підготованому провідними аналітиками Інституту Брукінгса у січні 2019 р., Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати є єдиними арабськими країнами, що після подій 2011 р. знаходяться на найвищому рівні регіональної геополітичної структури [3].

Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, у якій домінуюча роль належить Саудівській Аравії та Об'єднаним Арабським Еміратам, пройшла у своєму історичному розвитку 4 етапи. Протягом першого етапу (травень 1981 р. - вересень 2001 р.) у Раді була опрацьована та сформована в комплексному вигляді структура регіональної організації, визначені головні принципи діяльності об'єднання у безпековій, політичній, економічній, фінансовій та гуманітарній сферах.

Другий етап (вересень 2001 р. - початок 2011 р.) став одним із найуспішніших періодів розвитку РСАДЗ, під час якого країни-члени досягли серйозних успіхів у розвитку інтеграційних процесів: укладання економічної угоди у 2001 р., створення спільного ринку РСАДЗ у 2007 р., проголошення створення Монетарного союзу у 2008 р., ухвалення єдиної оборонної стратегії у 2009 р. тощо, а також у сфері здійснення політичних та соціальних реформ кожної з країн-членів Ради на національному рівні [12, С. 2].

Третій етап (початок 2011 р. - травень 2017 р.) розвитку цього

інтеграційного об'єднання характеризується організацією протидії арабській весні та переходу у контрнаступ проти загрози її нової хвилі. Цей період позначений комплексом різноманітних заходів, починаючи від прямого введення військ до Бахрейну (щоб загасити масові виступи населення цієї країни проти правлячої династії) до термінового спрямування колосальних грошових дотацій для вирішення існуючих соціальних проблем. Саудівській Аравії та Об'єднаним Арабським Еміратам вдалося не допустити революційного наступу арабської весни на власну територію. У липні 2013 р. ними було успішно здійснено військовий переворот у Єгипті та відсторонено від влади М. Мурсі - ставленика Братів-мусульман. Крім того, у цей період почала формуватись Об'єднана арабська коаліція, яка ініціювала військові дії проти проіранських угруповань хуситів у Ємені [13, С. 192].

Важливою ознакою третього етапу стала реалізація білої революції, тобто революції зверху, яка розпочалася передусім у Саудівській Аравії, коли за правління нового короля Салмана її головним натхненником та організатором став принц Мохаммед бін Салман. Розгортання масштабних програм глибоких трансформаційних реформ стало, по-перше, відповіддю правлячих режимів країн-членів РСАДПЗ на арабську весну, з тим, щоб упередити вірогідні повторні хвилі масових потрясінь. По-друге, розгортання цих глибоких реформ стало відповіддю Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів та інших аравійських монархій на іранську загрозу, задля чого була напрацьована власна арабська мобілізаційна модель, яку можна було б ефективно протиставити іранській, яка базується на сильній армії, елітному Корпусі вартових ісламської революції та чисельних збройних формуваннях шиїтів, не кажучи вже про Хезболлу, ХАМАС та хуситів.

Четвертий етап історичного поступу арабських країн Перської затоки розпочався у 2017 р. Логіку трансформаційних зрушень у цьому регіоні Близького Сходу протягом останніх років неможливо зрозуміти без врахування того, що головні протиріччя тут виникають між арабськими країнами Перської затоки та Іраном. А на це пряме зіткнення ще накладається не менш глибока

конфронтація між Іраном та Ізраїлем. Ці дві головні регіональні лінії розлому поєднувалися із курсом адміністрації президента США Д. Трампа, який визначав Іран як головного супротивника США на Близькому Сході та центр регіонального тероризму. Через рік після перемоги Д. Трампа на президентських виборах у США, у грудні 2017 р. була оприлюднена нова Стратегія національної безпеки Сполучених Штатів Америки. 2017 [14]. Вона проголошувала головним джерелом існуючих проблем близькосхідного регіону Іран, точніше його політику на Близькому Сході. У стратегії дається така розгорнута характеристика ролі Ірану у близькосхідному регіоні: «Іран, найбільший у світі державний спонсор тероризму, використовує нестабільність для розширення свого впливу за допомогою своїх партнерів та клієнтів, розповсюдження зброї та фінансування. Він продовжує створювати більш вдосконалені балістичні ракети і розвідувальні можливості та здійснює небезпечну кіберактивність. Ці дії продовжуються і після укладення ядерної угоди 2015 р. Іран і надалі намагається створити постійний цикл ворожнечі у регіоні, що призводить до жахливих наслідків для цивільного населення. Недержавні ворожі структури заповнюють вакуум, який утворюється внаслідок колапсу держав і продовжують регіональні конфлікти» [14, Р. 49].

Такі провідні країни РСАДПЗ, як Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, з великим ентузіазмом сприйняли відверто антиіранську стратегію США і стали їхніми союзниками разом з Ізраїлем у реалізації цього курсу на Близькому Сході. Вони підтримували всі кроки американської адміністрації у напрямку жорсткішої позиції щодо Ірану, зокрема щодо виходу США із Спільного всеохоплюючого плану дій 2015 р., вітали без усіляких застережень введення нових економічних санкцій проти Ірану. Така їхня позиція стосовно Ірану неминуче призвела до відкритого зіткнення з Катаром, керівництво якого не бажало розривати відносини з Іраном і повністю втратити автономність свого зовнішньополітичного курсу [6, С. 175]. Катарська криза, без сумніву, стала найбільш складною проблемою для РСАДПЗ, яка найсерйознішим чином заважала реалізації низки життєво важливих безпекових та політичних проектів і

закріпила розкол між сунітськими країнами регіону.

Геополітичному ландшафту Близькосхідного регіону притаманний значний вплив глобальних центрів сили - США та Росії. Попри останні зміни у зовнішньополітичній стратегії США у Близькосхідному регіоні стосовно відмови від ролі близькосхідного поліцейського, вони залишаються ключовим актором. Більше того, протягом останніх п'яти років у регіон достатньо стрімко увійшла Росія, яка фактично претендує на роль колишнього Радянського Союзу. В аналітичному матеріалі Інституту Брукінгса щодо геополітичної ситуації на Близькому Сході зазначалося, що повернення Росії в регіон стало одним із найбільших зовнішньополітичних успіхів В. Путіна. Новими рисами зовнішньополітичного курсу Росії на Близькому Сході є її прагматичність і позаідеологічність, що дозволяє їй бути надзвичайно гнучкою. Росія має зв'язки з усіма головними регіональними гравцями, незалежно від їхньої внутрішньої політики. Росія є єдиним глобальним актором у регіоні, який може вести переговори з шиїтськими та сунітськими ісламськими країнами, а також з Ізраїлем. Вона може встановлювати відносини співробітництва з головними регіональними протагоністами й антагоністами: Ізраїлем і палестинцями, Ізраїлем та Іраном, Іраном і Саудівською Аравією, Туреччиною і курдами, різними угрупованнями, що протистоять один одному у Лівії, палестинському русі - ХАМАС та ФАТХ та іншими [3, С. 14].

Починаючи з 2015 р., коли відчуваючи слабкість Заходу В. Путін вирішив здійснити інтервенцію в Сирію, перед Росією постали такі ключові завдання: повернути Росії статус великої держави, примусити США та Європу рахуватися з Росією як із рівною, допомогти режиму Б. Асада встояти за допомогою штучно організованої хвилі біженців і відштовхнути Захід від України. Сирія також перетворилася на тренувальний полігон для російської армії, місце демонстрації російської зброї з тим, щоб забезпечити значне збільшення своєї ролі в регіоні і зменшити у ньому можливості США. Беручи участь у боротьбі проти так званої Ісламської держави, російська мілітаристична машина працювала, передусім, для підтримки Б. Асада і створення у Сирії умов для продовження затяжної кризи.

Водночас потрібно зважати на те, що В. Путін став успішним на Близькому Сході у тактичних питаннях, а щодо довгострокової стратегії - отримав серйозні проблеми, що пов'язано із внутрішньополітичною ситуацією всередині Росії: занепад економіки, посилення протестних настроїв тощо. У цьому контексті В. Путін намагається також максимально використати близькосхідний чинник як засіб нагнітання в Росії антизахідної істерії, щоб на цьому забезпечити лояльність російського електорату до своєї зовнішньої політики і збереження своєї влади [15].

США продовжують залишатися провідним глобальним актором у Близькосхідному регіоні. Наріжним каменем зовнішньополітичного курсу США на Близькому Сході є протиборство з нинішнім іранським режимом. У 2018 р. президент США Д. Трамп вийшов із Спільного всеохоплюючого плану дій стосовно іранської ядерної програми, а згодом знову ввів широкомасштабні санкції проти Ірану. Про незмінність близькосхідної стратегії США переконливо свідчить і проведена за їхньої ініціативи Варшавська Міністерська конференція для забезпечення мирного майбутнього і безпеки на Близькому Сході. Від самого початку було зрозуміло, що Вашингтон та його найближчі союзники своїм головним завданням визначили посилення міжнародної коаліції для протиборства з Іраном [16].

Промова на конференції віце-президента США М. Пенса, відомого своїм різким несприйняттям нинішнього іранського режиму, була присвячена звинуваченню європейських союзників США у тому, що вони намагаються зірвати впровадження у життя американських санкцій проти іранського революційного режиму-вбивці [17]. Проведення цієї конференції цілком вкладалося у реалізацію головної мети американського зовнішньополітичного курсу - досягти дипломатичної та економічної ізоляції іранського режиму, спонукати Тегеран до певної корекції зовнішньої політики і примусити його укласти нову ядерну угоду з набагато жорсткішими умовами, ніж домовленість 2015 р. [18].

Саме з такої позиції США розглядають в наш час свої головні завдання

щодо арабських країн Перської затоки, особливо тих, які є членами РСАДПЗ, в умовах, коли Вашингтон здійснює стратегічний розворот від політики, сфокусованої на глобальній боротьбі з тероризмом у напрямі уточнення її завдань у контексті загострення суперництва великих країн, в першу чергу, Сполучених Штатів і Китаю. Причому цей розворот здійснюється на основі перегрупування сил та ресурсів США у напрямку Азії та Європи не лише тому, що зросла важливість і значущість цих регіонів, а й тому, що протягом останніх двох десятиліть, незважаючи на велику причетність до близькосхідних справ та колосальні втрати, американська сторона отримала надто скромні успіхи [19].

Сучасну ситуацію на Близькому Сході американські аналітики розглядають як період подвійного колапсу, який триває з 2011 р. Це колапс держав та державних інституцій, а також колапс архітектури регіональної безпеки, у центрі якої знаходились США.

Цей подвійний колапс має свої наслідки: 1) центр гравітації арабського світу перемістився від Єгипту та Сирії до арабських країн Перської затоки, особливо Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів зі зміщенням фокусу арабських держав від палестинсько-ізраїльського конфлікту до Ірану та ісламізму; 2) зменшилася присутність США в регіоні, що відбувалося за умов, коли інші великі країни не були готові взяти на себе відповідальність (наприклад, як це зробили США у 1950-х рр., замінивши британське лідерство на своє, що призвело до регіонального суперництва). З'явилися три блоки держав, які змагаються у регіоні за гегемонію. Один із них представлений такими консервативними державами як Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет, Йорданія та Ізраїль. Другий блок представлений Іраном та режимом Б. Асада в Сирії, який підтримується такими глобальними центрами сили як Росія і Китай. Третій блок держав представлений країнами, що підтримують політичний ісламізм - Туреччина і Катар. Для США союзниками є держави першого блоку, з якими вони реалізують тісні військові, економічні та дипломатичні зв'язки [20, Р. 2].

США вважають створення військово-політичного блоку із арабських країн

одним із своїх провідних завдань на Близькому Сході. Ці країни виступають найближчими союзниками США в регіоні (за можливості з приєднанням до цього блоку Ізраїля). Водночас США взяли курс на максимальне перекладання відповідальності і витрат на створення міцної системи оборони, що має протистояти Ірану, на своїх регіональних союзників. Вашингтон намагається відійти від так званої лідируючої моделі своєї присутності у регіоні до допоміжної, підтримуючої моделі відносин зі своїми союзниками на Близькому Сході [3, Р. 16]. Останнім часом Білий дім значно активізував свою діяльність щодо прискорення створення такого військово-політичного блоку, який отримав назву Близькосхідний стратегічний альянс (Middle East Strategic Alliance (MESA)).

Одним із головних завдань довготривалого близькосхідного турне Державного секретаря США М. Помпео у січні 2019 р. було саме підштовхування регіональних союзників Вашингтону до ще глибшого усвідомлення необхідності створення такого альянсу, також відомого як арабське НАТО [21]. Вперше про MESA як американський проект нової архітектури Близького Сходу було оголошено Д. Трампом під час його візиту до Саудівської Аравії у травні 2017 р. Рядська Декларація охарактеризувала альянс як серйозний внесок у мир та безпеку регіону та всього світу. Цей альянс мав включити в себе країни, що входять до РСАДПЗ (Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівську Аравію та Об'єднані Арабські Емірати), а також такі країни, як Єгипет, Йорданію та США. Ідея передусім стосувалась безпекової площини, але згодом до неї було підключено економічні і політичні аспекти.

США розглядали проект MESA як ефективний спосіб об'єднати потенціал союзних арабських держав у протистоянні Ірану без прямого американського втручання або російської чи китайської інтервенції. Безпекова складова альянсу передбачала, передусім, інтеграцію військових механізмів членів альянсу, їхнього озброєння, оснащення, операційних концепцій, комунікацій зі збройними силами США. Малося на увазі достатньо серйозне обмеження військових поставок з європейських країн, Росії та Китаю. Політична складова

альянсу передбачала формування механізмів вирішення існуючих конфліктів та регіональних проблем. США також сподівалися, що MESA допоможе здійснити підтримку угоди століття щодо ізраїльсько-палестинського конфлікту. Економічна та енергетична складові альянсу мають бути спрямовані на прискорення торгівлі та прямих закордонних інвестицій між членами альянсу [22].

Водночас існують достатньо серйозні перепони та труднощі на шляху до успішного завершення створення MESA. По-перше, відсутня єдина позиція потенційних членів альянсу щодо Ірану. Якщо Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати та Бахрейн переконані у тому, що MESA має протистояти Ірану, інші країни, як правило, уникають такої позиції, а Катар взагалі активно розвиває відносини з іранською стороною.

По-друге, серед арабських країн поширена думка, що MESA слугуватиме реалізації інтересів США і Саудівської Аравії. Особливо непокоїть домінування в альянсі Саудівської Аравії за аналогією з історією РСАДПЗ. Слабкою стороною зазначеного проекту є його невизначеність щодо того, як у єдиний союз увійдуть країни з такою різною політичною структурою, досвідом, геополітичними інтересами тощо. Надзвичайно проблемним для успішного альянсу є серйозний брак довіри між потенційними членами альянсу [22].

Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати намагаються консолідувати арабські країни Перської Затоки, передусім ті, які є членами РСАДПЗ. З цією метою у грудні 2018 р. з ініціативи короля Саудівської Аравії Салмана бін Абдул-азіза був проведений 39-й саміт РСАДПЗ. Рядська Декларація, як головний документ саміту, підкреслила важливість самої Ради і спільних зусиль для подолання тих викликів, які постали перед РСАДПЗ останнім часом. Лідери країн, що входять у цей інтеграційний формат, погодилися на розробку дорожньої карти, яка включатиме необхідні заходи відновлення єдності організації, особливо у сфері імплементації спільного ринку країн Перської затоки та митного союзу (повної економічної єдності країни регіону мають досягти до 2035 р.).

У сфері оборони учасники саміту погодились створити єдину командну структуру для Ради та відкрити Академію стратегічних і безпекових досліджень для країн Перської Затоки [23]. Генеральний секретар РСАДПЗ Абдулатіф Аль-Заяні повністю підтримав позицію США щодо ролі Ірану та Ради у формуванні нової архітектури регіональної безпеки з її головним центром - Близькосхідним стратегічним альянсом. У своїй промові на 27-й арабсько-американській конференції політиків він зазначив, що нинішні головні виклики, які постали перед Близьким Сходом, вимагають від країн регіону всеохоплюючої стратегії, яка базується на взаємозалежності союзних країн та їх об'єднанні у спільний альянс [24].

Після розгрому структур Ісламської держави на території Іраку склалися сприятливі умови для значного поглиблення взаємовідносин Ради співробітництва арабських держав Перської затоки з цією важливою арабською країною, яка має всі перспективи для поступової інтеграції з Радою та можливого офіційного приєднання до неї. На початку 2019 р. відбувся офіційний візит прем'єр-міністра Іраку до Саудівської Аравії, під час якого з керівництвом Ради був обговорений п'ятирічний план співробітництва у різних галузях. З іншого боку - велика саудівська делегація відвідала Ірак з метою обговорення інвестиційних та торговельних можливостей.

При цьому обидві сторони розраховували на великі можливості, які відкриває таке співробітництво: країни РСАДПЗ та Ірак разом мають понад 60 % усіх світових покладів нафти; їхні сектори, не пов'язані з нафтою, швидко зростають завдяки амбітним планам диверсифікації економік. Загальна кількість населення складає понад 90 млн осіб, більшість з яких молодь. Разом ці сім країн виробляють щорічно продукції та послуг на суму у 2 трлн дол. [22]. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки та Ірак узгодили план імплементації спільної програми дій на 2019-2024 рр. План містить три головні складові: політика та безпека, торгівля та інвестиції, а також людські контакти.

Поглиблюючи співпрацю на торговельному та інвестиційному напрямках, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки та Ірак погодились на

реалізацію широкого кола ініціатив у чотирьох аспектах: 1) вони розглянуть питання ліквідації існуючих перепон щодо розгортання торгівлі; 2) бізнесові структури з обох боків інтенсифікують співпрацю та організовуватимуть торгові виставки та інвестиційні конференції; Ірак презентував всеохоплюючу інвестиційну мапу, де позначені об'єкти багатообіцяючих можливостей; 3) вони погодились на створення спільного ринку продукції електрики, оскільки Рада співробітництва вже має широку систему електропостачання зі значним потенціалом для зростання, а Іраку потрібні електричні можливості за доступною ціною; 4) обидві сторони погодились працювати над гармонізацією своїх стандартів. РСАДПЗ протягом останніх трьох десятиліть розробила тисячі стандартів, які використовуються країнами-членами Ради співробітництва і можуть бути адаптовані Іраком і використані у сприянні двостороннім торговельним відносинам із сусідами.

У той же час відбувається приховане зближення Ізраїлю з арабськими країнами Перської затоки. Так, у жовтні 2018 р. прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху здійснив офіційний візит до Оману, який став першим візитом в арабську країну ізраїльського прем'єр-міністра з 1996 р. Саудівська Аравія відкрила свій повітряний простір для індійської національної авіакомпанії для здійснення авіарейсів з Ізраїлю до Індії. Керівництво Бахрейну також висловило готовність нормалізувати свої відносини з Ізраїлем. Прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху взяв активну участь у Варшавській конференції з питань Близького Сходу, під час якої він неодноразово підкреслював, що Ізраїль має добрі взаємини з декількома арабськими країнами, незважаючи на відсутність офіційних зв'язків. Він заявив, що у Ізраїлю добрі відносини з усіма країнами регіону за виключенням Сирії, максимально використовував фотосесії з арабськими учасниками конференції, щоб створити образ успішного політика, який нормалізує взаємини з арабами напередодні квітневих виборів до Кнесету [25].

Підкреслимо, що підтекстом Варшавської конференції з питань Близького Сходу (2019 р.) також було неприховане бажання США зробити максимально

можливим зближення Ізраїлю та арабських країн Перської затоки, з тим, щоб створити найбільш сприятливі умови для згуртування всіх антиіранських сил, а також для успішного просування плану врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту [16].

Основними чинниками, які призвели до політичного покращення відносин Ізраїлю з арабськими країнами Перської затоки є: нагальна необхідність створення у регіоні нової системи колективної безпеки після того, як США намагаються максимально зменшити свою присутність на Близькому Сході; помітне зменшення уваги США до безпеки у регіоні є головним чинником зближення арабських країн Перської затоки з Ізраїлем. Така тенденція вкрай важлива для нинішньої ізраїльської влади, вона отримала можливість не лише використати цю тенденцію для того, щоб продемонструвати дипломатичні успіхи у прориві своєї ізоляції з арабським світом, а й довести, що саме її підхід до зближення з арабським світом за формулою мир через силу приносить успіх.

Зближення арабських держав Перської затоки з Ізраїлем відбувається, передусім, на антиіранській платформі. Країни Перської затоки дійшли висновку, що Ізраїль потенційно може стати їхнім могутнім союзником у протистоянні з Іраном [26]. Арабські країни сподіваються, що таке зближення з Ізраїлем дозволить врешті-решт отримати доступ до сучасних ізраїльських технологій, що надасть можливість значно підвищити їхню обороноспроможність.

Водночас існують серйозні перепони на шляху офіційного визнання таких відносин між арабськими країнами Перської затоки та Ізраїлем. Найголовнішою серед них залишається відсутність реальних перспектив розв'язання палестинсько-ізраїльського конфлікту. Араби продовжують наполягати на необхідності його вирішення на основі Арабської мирної ініціативи 2002 р. Проти такого зближення нині рішуче налаштована так звана арабська вулиця, тобто арабська громадська думка [16]. Можна говорити лише про існування певної тенденції, подальший розвиток якої буде залежати від багатьох, часом протилежних, чинників.

Сучасний геополітичний ландшафт у просторі Перської затоки виявляє декілька достатньо суперечливих тенденцій внутрішнього і зовнішнього порядку. Арабські країни, в яких нині відбувається зміна генерацій керівництва та ухвалені довгострокові амбітні плани глибоких реформ, виявляють певні успіхи на шляху до їхньої реалізації. Під час Ер-Ріядського форуму Інвестиційні ініціативи у майбутнє (2018 р.) наголошувалось на тому, як кардинально трансформується регіон і що Близький Схід стане новою Європою [27]. Водночас, у внутрішній політиці достатньо чітко виявились глибокі протиріччя між проголошеними широкомасштабними цілями та пануючими й донині фактично диктаторськими формами і засобами управління, що переконливо продемонструвало вбивство відомого саудівського журналіста Дж. Хашоггі. Такий відверто авторитарний стиль управління призвів до катарської кризи, яка вкрай негативно позначилася на єдності країн-членів Ради співробітництва арабських держав Перської затоки і заважає успішно завершити створення Близькосхідного стратегічного альянсу.

Регіон знаходиться у стані достатньо болісного та суперечливого становлення нової безпекової системи і переживає період великої розбалансованості. США намагаються відійти від моделі свого домінування в регіоні і перекласти відповідальність за його безпеку безпосередньо на арабські країни. Виникла небезпека вакууму, який намагаються заповнити такі глобальні актори, як Росія та Китай, а також регіональні сили - Туреччина та Іран, які формують власні альянси на кшталт Астанінської трійки та вісі супротиву.

На сучасних інтеграційних процесах у рамках проекту Ради співробітництва арабських держав Перської затоки вкрай негативно позначаються дві проблеми, які особливо чітко виявляються протягом останнього часу. Перш за все йдеться про значне збільшення розбіжностей між окремими країнами-членами РСАДПЗ щодо Ірану та політичного ісламу. Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати сприймають політичний іслам як велику загрозу для себе, крім того, між ними загострилась боротьба за лідерство на Близькому Сході. Що стосується Оману, то він ніколи не виявляв

зацікавленості у тих безпекових угодах та союзах, де б провідну роль відігравала Саудівська Аравія [28].

Наступною й не менш важливою проблемою є наростаючі протиріччя між двома найближчими союзниками у Раді співробітництва арабських держав Перської затоки - Саудівською Аравією та Еміратами щодо Ємену як найважливішої складової їхньої стратегії у зоні Червоного моря. Проблеми у відносинах між цими двома ключовими членами РСАДПЗ простежувались ще від самого початку єменської кампанії у 2015 р. Країни переслідували різні цілі. Якщо для саудитів головним було розгромити повстанців хуситів, відновити владу президента країни А. Хаді і встановити контроль над всім Єменом, то для Об'єднаних Арабських Еміратів - розширити свій вплив на Південний Ємен та встановити контроль над стратегічним портом Аден. Вони також докладають зусиль до посилення секулярних сил в Ємені на противагу тим ісламістським угрупованням, які підтримуються Саудівською Аравією. Якщо саудити намагаються зберегти єдність півночі та півдня Ємену, то еміратці спонсорують ті сили, які мають на меті відновлення Південного Ємену [29].

У цьому контексті Об'єднані Арабські Емірати підтримують таке головне південноєменське військово-політичне угруповання, як Південна перехідна рада (Southern Transitional Council), що контролює Аден. Остання вимагає від Ради безпеки ООН визнання незалежності Південного Ємену. Керівництво Еміратів відкрито демонструє свої наміри встановити повний контроль над Південним Єменом і перетворити його на свою головну базу на перехресті Аденської протоки і Червоного моря. На додаток до цього Емірати намагаються вплинути на перебіг нинішніх відносин між США та Іраном, пропонуючи діалог з Іраном як чіткий вияв переходу від стратегії війна передусім до стратегії мир передусім [30].

Безпрецедентна атака на важливі об'єкти нафтопереробного комплексу Саудівської Аравії 14 вересня 2019 р. змусили країну розпочати певну корекцію свого зовнішньополітичного і безпекового курсу у напрямку, по-перше, пошуку шляхів нормалізації саудівсько-іранських відносин, а, по-друге, взаємодії з

низкою арабських країн, з якими виникли серйозні проблеми. Так, наслідний принц Саудівської Аравії заговорив про те, що політичне і мирне розв'язання набагато краще за військове вирішення питань, пов'язаних з Іраном, він навіть привітав ідею зустрічі президентів США та Ірану [31].

Необхідністю протистояти іранському впливу пояснюється й намагання Саудівської Аравії залагодити певні конфліктні питання зі своїми традиційними арабськими союзниками, такими як Кувейт, Єгипет, Марокко та Йорданія. Намаганням створити широку арабську коаліцію для протистояння іранському впливу пояснюється й активізація пошуку шляхів примирення з Катаром, непередумані дії проти якого 5 червня 2007 р. призвели до найбільш серйозної кризи у форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки [32].

Таким чином, атаки на ключові нафтопереробні об'єкти Саудівської Аравії, в тому числі Saudi Aramco, 14 вересня 2019 р. змусили наслідного принца Саудівської Аравії замислитись над достатньо серйозними змінами у своїх стратегічних пріоритетах щодо безпекових питань і опрацювати новий підхід до безпеки у Перській затоці. При цьому враховується фактична відмова з боку президента США гарантувати захист Саудівської Аравії, як і всіх інших аравійських монархій, від іранської загрози. У результаті Саудівська Аравія все більше покладається на таких глобальних акторів як Росія та Китай, які стали важливою складовою системи міжнародних і військово-політичних відносин у Близькосхідному регіоні [33].

Державний візит президента Російської Федерації В. Путіна до Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів 14-15 жовтня 2019 р. продемонстрував, що Росія стає впливовим актором у регіоні Перської затоки. Аналітики відзначають, що вона не здатна замінити собою Сполучені Штати внаслідок обмежених ресурсів, однак почала свою активну гру у цьому стратегічно важливому регіоні Близького Сходу. У липні 2019 р. Росія запропонувала план створення системи колективної безпеки Перської затоки, який передбачає залучення до цієї системи таких глобальних центрів сили як США, Євросоюз, Росія, Китай та Індія. Саме цей план обговорювався під час державного візиту

російського президента у дві найважливіші країни Перської затоки [34].

Однак у березні 2020 р. зближення позицій між Саудівською Аравією та Росією було зірвано внаслідок відкритого небажання російського керівництва погодитись з вимогами картелю ОПЕК+ щодо певного зменшення обсягу видобутку нафти з метою утримання прийнятної для всіх виробників ціни на нафту. Результатом такої поведінки Росії стала розпочата нафтова війна Саудівської Аравії з Росією, яку Росія врешті-решт програла [35]. Наслідком такого програшу є не лише помітне охолодження стосунків Росії з Саудівською Аравією, а й серйозне зниження авторитету і впливу Росії як серед арабських країн Перської затоки, так й у масштабах усього Близькосхідного регіону. Аналітики стверджують, що Росія тим самим фактично перекреслила свої сподівання перетворитись на глобального гравця на Близькому Сході [36].

Потрібно також зазначити, що протягом 2019 р. - початку 2020 р. у форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки відбувалась доволі інтенсивна робота у напрямі подолання катарської кризи та її наслідків. Підсумки цієї роботи були узагальнені на ювілейному 40-му саміті Ради співробітництва 10 грудня 2019 р. У своїй промові під час відкриття саміту король Саудівської Аравії висловив сподівання, що РСАДПЗ буде здатна подолати кризу і згуртуватися перед загрозою іранського експансіоністського курсу [37].

Американські, європейські та арабські аналітики зазначають, що саміт РСАДПЗ 2019 року продемонстрував певний прогрес у представленому питанні. Так, у роботі саміту взяв участь прем'єр-міністр Катару шейх Абдула бін Нассер аль-Тані. Представник Катару такого високого рангу вперше за останні два роки взяв участь у спільному заході Ради співробітництва. Саміт підтвердив, що аравійські монархії намагаються подолати катарську кризу. Відомий американський аналітичний центр Стратфор зробив висновок про те, що Рада співробітництва попри всі наявні проблеми має успіхи у створенні сильної, досконалої для вирішення складних безпекових проблем організації, але до повної інтеграції в цьому форматі ще далеко внаслідок низки чинників,

насамперед через різницю у рівнях розвитку, передусім на політичному рівні, коли кожна країна має свої власні перспективи.

До знаходження прийнятної форми нормалізації відносин з Катаром штовхають й такі регіональні обставини, як дестабілізація регіону внаслідок політики Ірану, експлуатація Туреччиною цієї кризи з метою встановлення своєї присутності у Катарі тощо. Напередодні грудневого 2019 р. саміту в Ер-Ріяді міністр закордонних справ Катару здійснив візит до Саудівської Аравії. У своїй заяві стосовно підсумків візиту міністр відзначив, що сподівається на те, що справа просуватиметься до позитивних результатів [38].

Наприкінці 2020 р. склалися сприятливі умови для розв'язання катарської кризи на основі взаємного компромісу, доброї волі та поваги до суверенітету держав-членів РСАДПЗ. По-перше, перемога на президентських виборах у США Дж. Байдена, який висловив наміри співпрацювати з країнами регіону для того, щоб між союзниками США існували відносини взаємної поваги й добросусідства, найсерйознішим чином позначилась на змінах у позиції країн, втягнутих у конфлікти. По-друге, Катар спромігся вистояти у нав'язаній йому блокаді. По-третє, громадська думка в арабському світі та безпрецедентні зусилля видатних діячів арабського світу у напрямі знаходження шляхів розв'язання конфлікту також відіграють свою помітну роль.

Почалася інтенсивна робота політиків країн, втягнутих у конфлікт, а також Туреччини, Ліги арабських держав, керівників Ради співробітництва арабських держав Перської затоки щодо його розв'язання. Все це сприяло виробленню рішень 41-го Саміту РСАДПЗ, який відбувся 5 січня 2021 р. Головним документом, який був ухвалений на саміті, стала Декларація, названа на честь міста Аль-Ула (Саудівська Аравія), де відбувся саміт. Саміт також отримав назву Саміт султана Кабуса і шейха Сабаха на честь тих видатних арабських діячів, які доклали максимум зусиль для подолання катарської кризи. Цей документ також отримав назву Угода солідарності і стабільності у зв'язку з тим, що у ньому визначені головні завдання у сфері спільної роботи над подальшим поглибленням інтеграції і подоланням тих перепон, які ще залишились на цьому

шляху.

Декларація Аль-Ула визначила головні стратегічні завдання, які стоять перед РСАДПЗ, а саме: досягти такої координації та інтеграції країн-членів Ради в усіх сферах, яка б призвела до утворення союзу держав; досягти безпеки, миру, стабільності та достатку у регіоні, працюючи над створенням єдиного уніфікованого економічного та політичного об'єднання; зміцнювати регіональну та міжнародну роль РСАДПЗ за допомогою уніфікованої політики і розвитку стратегічного партнерства між РСАДПЗ та іншими країнами, регіональними організаціями в інтересах досягнення спільних цілей [39].

Інший важливий документ саміту, Заключна заява, деталізує основні напрями і механізми досягнення якісно нового рівня інтеграції в рамках РСАДПЗ та проект спільної залізниці. Підкреслюється також необхідність працювати над розвитком інтеграційної системи для досягнення продовольчої, водної та енергетичної безпеки та використання досягнень Четвертої індустріальної революції у сфері інформаційних технологій, комунікацій та штучного інтелекту. Поставлене і завдання прискорення розробки планів та проектів у напрямі досягнення економічної єдності серед країн-членів РСАДПЗ до 2025 року [40].

Завершення, в основному, відкритого конфлікту у межах РСАДПЗ призвело до вагомих наслідків. По-перше, країни-члени Ради співробітництва продовжують опрацьовувати подальші кроки просування до якісного рівня інтеграції, запланованого на 2025 р., удосконалюють механізм свого спільного оборонного та безпекового формату. По-друге, відбуваються відчутні зміни у балансі між трьома найважливішими членами об'єднання - Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами та Катаром за умов, коли остання країна значно посилена свій вплив як на регіональному, так і міжнародному рівні.

Таким чином, на перебіг розвитку інтеграційних процесів арабських країн Перської затоки значною мірою вплинули ті геополітичні зміни, які відбувались протягом останніх десятиліть як на глобальному, так і на регіональному рівнях. Саме створення у травні 1981 р. найбільш досконалої інтеграційної структури

цього регіону в форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки відбулося внаслідок дії низки зовнішньополітичних та геополітичних чинників: ісламської революції 1979 р. в Ірані, підписання Кемп-Девідської угоди у 1978 р., початку ірансько-іракської війни та вторгнення СРСР до Афганістану у грудні 1979 р.

Подальший розвиток та поглиблення інтеграційних процесів у форматі РСАДПЗ відбувались на тлі таких глобальних геополітичних змін, як розпад соціалістичної системи і Радянського Союзу, перехід від біполярної до багатополюсної системи світоустрою, що кардинальним чином позначилося на змінах у співвідношенні сил у Близькосхідному регіоні в цілому й безпосередньо у районі Перської затоки.

На початку 2000-х років відбулась воєнна інтервенція США в Ірак, яка спричинила серйозну перебудову сил у Близькосхідному регіоні і, фактично, відкрила двері іранському режиму у напрямі його відкритої експансії в арабський світ. На перший план за своєю гостротою та напруженістю вийшло саудівсько-іранське протистояння за гегемонію на Близькому і Середньому Сході. Революції арабської весни, що прокотилися територіями Тунісу, Єгипту, Ємену, сколихнули Сирію і були зупинені на підходах до аравійських монархій, призвели до остаточної втрати лідируючих позицій в арабському світі таких країн, як Єгипет та Сирія, натомість дозволили аравійським монархіям перехопити ініціативу і постати у якості локомотивів розвитку всього арабського світу. Широкомасштабні реформи на основі стратегічних програм, розпочатих в цих країнах, передусім в Саудівській Аравії, стали могутнім стимулом подальшого поглиблення інтеграційних процесів як безпосередньо у форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, так і через залучення до інтеграційної взаємодії сусідніх арабських країн - Єгипту, Іраку, Йорданії.

Однак протягом останнього часу у процесі розвитку інтеграційної взаємодії держав Перської затоки виникли достатньо серйозні проблеми. Найболючішою з них є так звана катарська криза, спровокована відкритою блокадою Катару з боку Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів,

Бахрейн та Єгипту з метою примусити його відмовитися від курсу розвитку співпраці з Іраном та підтримки політичного ісламу. Ця криза продовжується й донині і певною мірою заморозила процеси подальшого поглиблення інтеграційних процесів у форматі РСАДПЗ. Також останнім часом виявились достатньо серйозні розходження у стратегічних цілях таких найближчих союзників, як Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати стосовно їхніх завдань у Ємені, ставлення до відносин з Іраном та забезпечення своїх провідних позицій у регіоні Червоного моря і Аденської протоки.

Можна констатувати, що через вплив зовнішніх чинників у регіоні Перської затоки відбувається серйозне геополітичне переформатування арабської частини регіону. За таких умов успішна реалізація Україною своєї міжнародної діяльності у цьому напрямі вимагає ретельної розробки та обґрунтування концепції стратегії і тактики зовнішньополітичного курсу України у зазначеному регіоні. Доцільно якісно підвищити рівень науково-аналітичного супроводження зовнішньої політики України в цьому регіоні у контексті тих глобальних викликів, з якими зіткнулась наша держава на сучасному етапі. Водночас необхідно проаналізувати й належним чином відобразити у стратегічних документах зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного курсу України потенціал і можливості арабських країн Перської затоки у співробітництві з нашою державою, їхнє значення і місце у системі геополітичних, геоекономічних та геостратегічних координат Західної Азії та усього азійського простору, а також їхню об'єднуючу роль між декількома світовими цивілізаціями.

Примітки:

* Цей підрозділ є доповненим та доопрацьованим варіантом матеріалів, що містяться у статті: Швед В.О. Арабські країни Перської затоки у системі геополітичних змін початку ХХІ ст. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 1(7). С.73-86.

** До Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) входять: Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Кувейт, Катар та Оман.